

Peter-Ben Smit

Inleiding Contextuele Bijbelinterpretatie

Inspiratiedag 19 september 2017 (PKN Dienstencentrum, Utrecht)

Inleiding

Wat is contextuele bijbelinterpretatie? Het eenvoudige antwoord is: iedere bijbelinterpretatie, want iedere interpretatie is contextueel. Tegelijkertijd is het ook zo dat zeker niet iedere vorm van exegese aan dezelfde vorm van contextualiteit dezelfde soort aandacht schenkt.¹ In het eerste deel van deze bijdrage schets ik kort wat er onder contextualiteit verstaan kan worden en de soorten context die aandacht kunnen krijgen. In het tweede deel geef ik een voorbeeld van de manier waarop verschillende soorten contextualiteit, hun ontmoeting en verdiscontering tot nieuwe exegetische inzichten – of tenminste tot het bijstellen van bestaande interpretatietradities – kunnen leiden.

Contexten en contexten

Een rondgang door exegetische benaderingen die zich met contextualiteit bezighouden laat tenminste vier soorten van onderzoek zien waarin de term een belangrijke rol speelt:

- (1) Empirische hermeneutiek: onderzoek naar hoe er in verschillende contexten (verschillend) gelezen wordt. Voorbeelden zijn het *Through the Eyes of Another* project en de recenten onderzoeken van het NBG/CCBI naar bijbelgebruik in Nederland of VERUS/PThU naar bijbelgebruik op christelijke scholen. Het voordeel van dit onderzoek is: je krijgt er een vinger achter hoe er echt, in de werkelijkheid, door echte lezers, gelezen wordt. Een nadeel is: het is puur beschrijvend, je kunt er geen exegetische of hermeneutische norm uit afleiden (van "zijn" naar "moeten" is een onmogelijke overgang).
- (2) In "contextuele bijbelinterpretatie" als methode, zoals die onder meer door Kerk in Actie bevorderd wordt, functioneert contextualiteit net iets anders. Uitgaande van de (bevrijdingstheologische) drieslag "zien-oordelen-handelen". Context hoort dan bij het eerste en derde, de context moet (meestal vanuit socialistisch of "links" perspectief) geanalyseerd worden, de tekst wordt in relatie tot die context gelezen en vervolgens komt er uit die combinatie een handelingsperspectief. Het voordeel van deze benadering is dat de productieve relatie tussen context en interpretatie expliciet gemaakt wordt, het nadeel is dat teksten ondergeschikt gemaakt kunnen worden aan een context: ze "moeten" een antwoord bieden en wel het liefste eentje dat past bij de van te voren gedane maatschappelijke analyse. Dit is het risico van het laten buiksprekken van teksten.
- (3) Een derde vorm van aandacht voor context ligt op het snijvlak van de eerste twee en betreft zich soms op aspecten van de vierde vorm van exegese

---

¹ Voetnoten zijn in deze bijdrage tot een minimum gereduceerd; gesprekken met verschillende onderzoekers, waaronder dr Hans Snoek, zullen hun sporen in deze tekst achtergelaten hebben. Hiermee is dit erkend.

waarin contextualiteit een rol speelt (cf. infra). Dit is de analyse van de rol van contextualiteit in iedere interpretatie en het benadrukken van de wisselwerking tussen de twee. – In mijn oratie van 2016 heb ik dit doorgevoerd aan de hand van de “echtscheidingsperikoopt” in Markus 10. Het voordeel van deze benadering is een hoge mate van exegetische transparantie. Het nadeel is: een sterk bewustzijn van de voortdurend verschuivende betekenis van teksten en daarmee een verlies van vertrouwen in de “eigenlijke” betekenis.

- (4) Tenslotte speelt contextualiteit een belangrijke rol in historisch onderzoek en wel op twee manieren: teksten worden zo nauwkeurig mogelijk in hun historische context geplaatst en daaruit verstaan. Invloed van de context van de interpretatie wordt door een reeks van methodologische en hermeneutische “checks and balances” tot een minimum gereduceerd. Het voordeel is: teksten mogen voor zichzelf spreken en worden niet in dienst van iets anders gesteld. Het nadeel is: de onderzoeker kan zichzelf makkelijk voor het lapje houden: ook een ontkende context kan een rol spelen, en de historische vraagstelling met de epistemologische voorkeuren die eraan inherent zijn, is zelf contextueel.

Hiermee zijn een aantal contouren geschetst, maar twee andere soorten onderscheid zijn ook van belang: om wiens context gaat het en hoe wordt ermee omgegaan.

Heel in het kort: vormen van contextuele bijbelinterpretatie staan voor de uitdaging om niet alleen de “context van de ander” mee te nemen, maar ook die van zichzelf (de stand van het onderzoek laat een paradox zien: er is veel meer bekend over de “contextualiteit” van “marginale” groepen, e.g., vrouwen, mensen met een niet-normatieve seksualiteit of etniciteit, etc., dan er bekend is over de contextualiteit van mensen die een antropologische ideaal belichamen—dat kan wit/zwart en man/vrouw uitgespeeld worden, maar dat is te eenvoudig, contexten zijn altijd veel intersectioneler dan dat). Daarnaast moet iedere interpretatie zich afvragen welke waarde z/hij toeschrijft aan contextualiteit, zowel van de tekst als van zichzelf: is die vooral lastig of is die eigenlijk noodzakelijk om een perspectief te kunnen ontwikkelen? Zonder standpunt kun je – letterlijk – niets zien. Dat ligt voor de hand, maar wordt toch vaak vergeten of verdoezeld – het maakt namelijk de “objectiviteit” van interpretatieve inzichten wat troebel.

Daarmee ben ik bij een tweede verdere vraag: wat voor verwachting is er aan het soort kennis dat er uit de interpretatie van een tekst komt? Gaat het – hoe hermeneutisch, epistemologisch en wetenschapstheoretisch gedifferentieerd ook – uiteindelijk toch om een vorm van waarheid in de zin van informatie (historisch) over “wie es eigenlijk geweest” (Ranke) of (dogmatisch) over wat eigenlijk de leer is of gaat het om een functioneren van de tekst als een bron van inspiratie tot gemeenschap en iets dat de bron van die gemeenschap (God, Christus, de Geest) ervaarbaar maakt? Ik heb elders betoogd dat dit laatste meer “bemiddelende” en “sacramentele” perspectief wel eens veel meer recht aan de exegetische zaak zou kunnen doen.

Het Centrum voor Contextuele Bijbelinterpretatie (VU/PThU) verdiept zich in de relatie tussen deze verschillende vormen van contextualiteit tot elkaar, de

rol die ze spelen in verschillende interpretaties en interpretatietradities en stelt daarbij ook steeds de vraag hoe teksten nu eigenlijk functioneren, wat voor waarheid ze "produceren". – Een actueel opstartend project is in dit verband het onderzoek van Willemien van Berkum naar bijbelgebruik en bijbelinterpretatie op pioniersplekken (als de middelen ervoor gevonden blijven worden).

Om aan te geven hoe dit allen kan functioneren kom ik tot het tweede deel van deze bijdrage: een exegetisch voorbeeld.

Markus 10,45 contextueel

Nieuwe interpretaties komen over het algemeen tot stand door de confrontatie met nieuw inzicht en die komt vaak tot stand door het wisselen van context, door de ontmoeting met mensen met inzichten uit andere contexten, of door nieuwe informatie over de oorspronkelijke context van een tekst of over de (eigen) interpretatieve context. In dat spanningsveld volgend nu enige opmerkingen over Markus 10,45, een klassieke tekst, die zo laten zien hoe aandacht voor contextualiteit kan bijdragen tot de ontwikkelingen van nieuwe exegetische inzichten of tenminste tot bewustwording van de contextualiteit van interpretatietradities. Bij deze tekst gaat het om de volgende:

Want ook de Mensenzoon is niet gekomen om gediend te worden, maar om te dienen en zijn leven te geven als losgeld voor velen.' (Willibrordvertaling 1995)

καὶ γὰρ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου οὐκ ἦλθεν διακονηθῆναι ἀλλὰ διακονῆσαι καὶ δοῦναι τὴν ψυχὴν αὐτοῦ λύτρον ἀντὶ πολλῶν. (NA28)

De tekst wordt vaak aangehaald in exegese en theologie en heeft een zekere kans om op Jezus van Nazareth terug te gaan. De reden voor de relatieve populariteit van de tekst is (tenminste) viervoudig:

- (a) Soteriologisch: de zelfgave van de Zoon des Mensen als losgeld "voor velen" staat centraal, de tekst zegt zo iets over de manier waarop verlossing plaats vindt. Vaak – en ten onrechte – wordt de tekst gebruikt om modellen van "substitutionary atonement" te onderbouwen. De tekst zegt wel iets over de dood van de één die ten goede komt voor de ander, maar binnen welk theologisch kader dat plaats vindt, wordt niet geëxpliciteerd.
- (b) Diaconaal: de tekst benadrukt het dienen (*diakoneo*) van de Zoon des Mensen en onderstreept zo het belang ervan. Dit wordt nog versterkt door het feit dat de inhoud van dit dienen, namelijk het geven van zijn leven als een losgeld voor velen, verlossend is. "Diaconaat" in de zin van "dienst" en soteriologie – de leer over de verlossing – grijpen zo ineen.
- (c) Ethisch/moreel: de Zoon des Mensen leeft hier een nederige, want dienende, houding voor die dan ook normatief dient te zijn voor wie hem navolgen (de narratieve context van de tekst geeft ook aanleiding om dit zo te zien).
- (d) Ambtstheologisch: omdat de bredere narratieve context van de tekst veel met leiderschap en autoriteit – kortom: met het vroegchristelijke ambt – te maken heeft, heeft deze tekst ook veel invloed gehad op denken over ambt überhaupt, het ambt van diaken in het bijzonder (en zijn

waarde: de diaken is ook zoals Christus, namelijk: nederig dienend), en meer recentelijk ook in discussie over "dienend leiderschap", waar deze tekst natuurlijk een monster van biedt.

Zonder deze interpretatierichtingen nu uitvoerig te willen – of kunnen – bespreken, valt tweeërlei op: (1) allemaal gaan ze uit van een verstaan van "dienst" (*diakonia* [n] en *diakoneoo* [v]) dat iets met nederigheid te maken heeft, bij de interpretaties (b) – (d) overheerst dit zelf; (2) ze zijn allemaal sterk gericht op conceptualiteit en het verstaan van het één of ander (verlossing, diaconaat, levenshouding, ambtstheologie) en ze hebben weinig met concrete praktijken te maken – dat zou op een (post-Verlichtings-)eenzijdigheid in interpretatieve voorkeuren kunnen wijzen, i.e.: het noëtische krijgt voorrang boven het praktische en belichaamde.

De verschuiving in interpretatie waar ik waar meer aandacht aan wil besteden ontspringt echter aan een ontmoeting tussen twee verschillende contexten en betreft een verschuiving van mijn opvatting over de rol die "dienst" hier speelt. De plaats van de ontmoeting was het seminarie van de Mar Thoma Syrian Church in Kottayam (India), waar ik een aantal dagen colleges verzorgde. Één van die colleges ging ook over deze tekst en had als uitgangspunt dat dienst, naar het voorbeeld van dienst aan een tafel (vaak gezien als de primaire sociale context waarin de woorden *diakonia* en *diakoneoo* hun betekenis kregen – in ieder geval in ouder onderzoek), niet alleen iets nederigs, maar ook iets vernederends in zich heeft, zeker wanneer deze dienst zonder bezoldiging plaats vindt. In de Grieks-Romeinse wereld werd dit soort dienst immers vaak door slaven verzorgd. – In visioenen van een utopische wereld, waartoe ook teksten als de laatste hoofdstukken van de Openbaring van Johannes, gerekend kunnen worden, zijn dienaren (slaven) en überhaupt hun harde werk niet meer nodig: de aarde brengt vanzelf haar vruchten voort. Soms was er zelfs sprake van *automata*, inderdaad: automaten, dingen die vanzelf hun werk deden (e.g., een zaag die vanzelf zaagt, etc.). Het is makkelijk om tegen die achtergrond dienst als iets nederigs en zelfs vernederends neer te zetten – en dan, daartegenover, te schetsen hoe goed het toch is dat dat soort dienst – vermeentelijk – in onze maatschappij niet meer bestaat.

De ervaring die deze gedachtegang wat aan het wankelen bracht was dat ik – en mijn collega – tijdens ons verblijf aan tafel, net als andere *senior* leden van de gemeenschap, voortdurend bediend werden door studenten die er – binnen de redelijk hiërarchische wereld van dit seminarie – eer in stelden om dit te doen. Wie je mocht bedienen, diens status leek ook op de bedienende student af te stralen. Omgekeerd betekende het ook dat de *senior* personen de plicht hadden zich te laten bedienen: er was sprake van een zekere wisselwerking. Het punt hiervan was voor mij tweeërlei: ten eerste, dienst was niet per se iets nederigs of vernederends, maar werkte in de context en het sociale systeem van dit seminarie ook als een manier om status te verwerven en over te dragen; ten tweede, als gevolg hiervan was het niet meer mogelijk de gedachtegang zoals hierboven geschetst te gebruiken in colleges, sterker nog, het werd nodig om opnieuw na te denken over de logica ervan: klopten mijn aannames wel en waren ze een goede weergave van het denken in de Grieks-Romeinse wereld of komen hierin ook allerlei eigen ideeën – contextueel bepaald – aan het woord, waarbij ik de geschiedenis laat buiksprenken.

In mijn denken hierover en over Markus 10,45 heeft het inderdaad tot een bijstelling van mijn interpretatie en ook van mijn visie op de Grieks-Romeinse wereld geleid, waarbinnen ik de tekst plaats en interpreteer (de "Joodse wereld" zie ik als een subcultuur binnen het bredere Hellenistische dan wel Grieks-Romeinse verband). De belangrijkste aspecten ervan zijn de volgende:

- Het inzicht dat *diakonein* en *diakonia* veel meer kunnen zijn dan simpelweg "nederig en dienstbaar zijn"
- Dit maakt ook de intentionaliteit die eruit het gebruik van het beeld "dienst" spreekt in Markus 10,45: Jezus is niet zomaar iemand die tot dienst gedwongen wordt, maar hij lijkt er zelf voor te kiezen. *Agency* ligt bij hem, niet elders.
- Dit past goed bij recenter exegetisch werk over *diakonia* en *diakonein*, met name door John Collins en Anni Hentschel, dat ook benadrukt dat de woorden in eerste instantie het "handelen in opdracht van" of "handeling als afgezant en vertegenwoordiger van" iemand beschrijven. Als deze iemand een hooggeplaatst persoon is, dan vindt het handelen ook plaats met het gezag en het aanzien van die persoon. – Wat maaltijden betreft, blijkt daarbij ook nog eens dat het woord *diakonia* vooral dan voor tafeldienst gebruikt wordt, wanneer een gastheer beslist om zelf gastente bedienen, dit is dan een bijzonder en intentioneel eerbewijs.

Voor de interpretatie van de tekst heeft dit een paar gevolgen:

- Een interpretatie in de zin van een wat naïef verstaan *servant leadership* – een concept dat hoe dan ook al vaak machtsuitoefening verhult – wordt moeilijk, omdat het vertegenwoordigende handelen van Jezus in de tekst, vermoedelijk in opdracht van God, iets anders is dan dienend leiderschap.
- Een "diaconale" interpretatie wordt ook moeilijk omdat juist de "nederig dienende" interpretatie van *diakonia* en *diakoneoo* ondergraven raken (ook vanwege het werk van Collins en Hentschel).
- In de interpretatie wordt veel meer zichtbaar dat Jezus hier zelf handelt in opdracht van iemand anders. Wanneer het om handelen in opdracht van God gaat, is dit ook nog eens tamelijk eervol.
- Alle intentionaliteit die uit Jezus' "dienen" spreekt, staat bovendien haaks op de "feiten" die het vers interpreteert: Jezus' kruisdood. Deze manier van iemand executeren had tot doel duidelijk te maken dat iemand alle handlingsruimte verloren had en volstrekt passief, uitgeleverd was aan de eigenlijke machtshebbers. Markus 10,45 keert dit om: hier gaat het om gewild "dienen" met als inhoud het (actief) geven van iemands leven. *Agency* komt dus aan de kant van het slachtoffer te liggen. Dat zet de hele wereld op zijn kop.

In deze verschuivende interpretatie spelen een aantal vormen van context en contextualiteit een rol. Zo is er de contextualiteit van mijn eigen interpretatietraditie die nederigheid benadrukt en blijkbaar mijn beeld van de Grieks-Romeinse wereld medebepaalde. Er is de andere contextualiteit van het Mar Thoma seminarie, waarin ik zag dat tafeldienst ook heel anders beleefd kan worden (binnen een redelijk hiërarchisch systeem, dat je op zich kunt bekritisieren, maar daar gaat het

me hier niet om). Er is ook sprake van een zekere nieuwsgierigheid naar het samenspel van context en interpretatie en naar nieuwe interpretaties die door verschuivende contexten mogelijk worden.

Slot

Met deze schets van verschillende vormen van contextualiteit en een voorbeeld van hoe context en interpretatie elkaar kunnen beïnvloeden, heb ik iets laten zien van wat aandacht voor contextualiteit en exegese kan betekenen. Het is natuurlijk een voorbeeld van een hermeneutische cirkel: van lezer in zijn context, naar de tekst, en dit herhaald in verschillende contexten. Dat dat zo werkt, is niets nieuws, expliciete aandacht ervoor is iets nieuwer, en de vraag naar hoe dit precies werkt en hoe je het zou kunnen analyseren, is nog nieuwer en ook nog niet beantwoord. Zeker bij eigen interpretaties is het lastig er een vinger achter te krijgen hoe de eigen persoon een interpretatie beïnvloedt, hoe doe je dat analytisch; welke methode gebruikt je ervoor? Hetzelfde geldt ook bij interpretaties van anderen. Er aandacht aan besteden is wel van belang: het scheidt transparantie, laat zien hoe interpretaties tot stand komen, relativeren de eigen interpretatie wat – ook wanneer hij op zich waarde kan hebben (de “diaconale” interpretatie van Markus 10,45 mag dan wel niet meer overtuigend zijn, in de 19de-eeuwse context van de diaconale bewegingen[en] was hij uitermate waardevol en heeft ook veel goeds bewerkstelligt) – en, belangrijker nog, scheidt openheid voor de interpretatie van een ander.

Peter-Ben Smit is hoogleraar contextuele bijbelinterpretatie op de Dom Helder Câmara leerstoel aan de Vrije Universiteit (Faculteit der Godgeleerdheid), bijzonder hoogleraar vanwege het Oud-Katholiek Seminarie aan de Universiteit Utrecht, assistierend pastor van de oud-katholieke parochie Amsterdam en deken van het bisdom Haarlem. Zijn meest recente boekpublicatie op het gebied van de bijbelwetenschap is: *Masculinity and the Bible - Survey, Models, and Perspectives* Brill Research Perspectives in Biblical Studies (Leiden: Brill, 2017).